

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

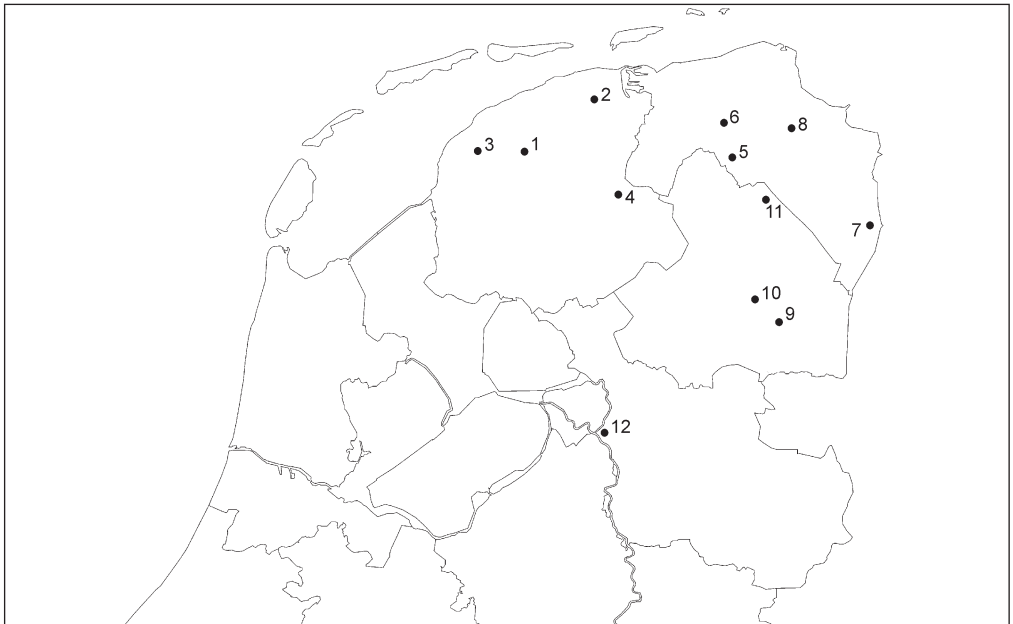
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere druk kwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

NOGMAALS OVER VROEGE KERKBOW IN NOORD-SPANJE – EEN AANVULLING

O.H. Harsema

Na het indienen van mijn bijdrage aan *Paleo-aktueel* 16, in juli 2005, over o.a. de vroegmiddeleeuwse bouwkunst in Noord-Spanje, bleef juist dit onderwerp nog lange tijd in mijn geest hangen. En het zat diep: deze vroege bouwkunst had mij weer in zijn greep. De reis waarop het Spaanse deel van mijn stuk was gebaseerd, had in 1985 plaats gevonden. En het was op doorreis naar Portugal dat wij de Noord-Spaanse kerkjes bezochten. De wens de beschreven objecten nog eens terug te zien werd zo overheersend dat we besloten in september 2005 het gebied opnieuw te bezoeken. Daarbij konden hiaten hopelijk worden opgevuld (interieurbezichtiging waar dat door middagsluiting of restauratiewerk eerder niet mogelijk was geweest). Ook konden enkele eerdere omissies, als gevolg van de toen gekozen route of door tijdgebrek, nu worden goedge maakt.

Een weerzien na 20 jaar

Een weerzien, niet alleen méér zien, dat was ook nadrukkelijk de bedoeling. De restauraties die in 1985 aan de gang waren demonstreerden toen al dat, zeker in Asturië, de gouvernementele aandacht voor dit deel van het monumentenbestand niet gering was. Het was ons toen niet duidelijk geworden maar er was meer aan de hand. Vorig jaar bleek ons namelijk dat het hele bestand aan pre-romaanse kerkjes in Asturië op de UNESCO werelderfgoedlijst was geplaatst, en wel al in datzelfde jaar 1985. Misschien had de uitverkiezing tijdens ons eerste bezoek, medio 1985, nog niet plaats gevonden maar de nominatie had natuurlijk al jaren gelopen. Daar hadden de restauraties waarmee

wij in 1985 werden geconfronteerd zeker mee te maken.

Onze reis in 1985, met de auto naar Portugal, vereiste het afleggen van heel wat km's, ook al konden we toen nog met de autoslaaptrein tot Bayonne komen, aan de Franse voet van de westelijke Pyreneeën. In Noord-Spanje was de aandacht gespreid: bouwwerken van Gaudi, wat prehistorische sites, de Vroegmiddeleeuwse kerkjes, van Visigotisch tot Mozarabisch, als nieuw en uniek aanbod hier. Het strandleven biedt in Noordwest-Spanje beperkte mogelijkheden: het water van de Golf van Biskaye leidt langs de noordkust van het Iberisch landmassief tot zeedampen waar zelfs Noord-Groningers met respect over zouden spreken.

In het voorgaande artikel zijn de belangrijkste kerkjes beschreven die we in 1985 bezochten. We hadden toen een voorkeur voor de objecten op het platteland; we kampeerden en parkeren in een binnenstad leverde ook toen al de nodige problemen. Daarom kwam bijv. de omgeving van Oviedo, de Monte Naranco, wel in aanmerking, maar de stad zelf niet. Daarmee werd toen wat opgeofferd, wat we nu, in 2005, konden terughalen. Andere nieuwe zaken waren objecten die toen helemaal niet in beeld waren maar door de voortgaande restauraties zich nu wel kwalificeerden. Tenslotte: we hoefden nu niet naar Portugal maar konden in Spanje iets meer naar het zuiden gaan. Daarmee kon tenminste één van de eerder genoemde omissies worden goedge maakt: het bezichtigen van San Pedro de la Nave – het belangrijkste Visigotische overblijfsel in Spanje – ten noordwesten van Zamora. De weg erheen

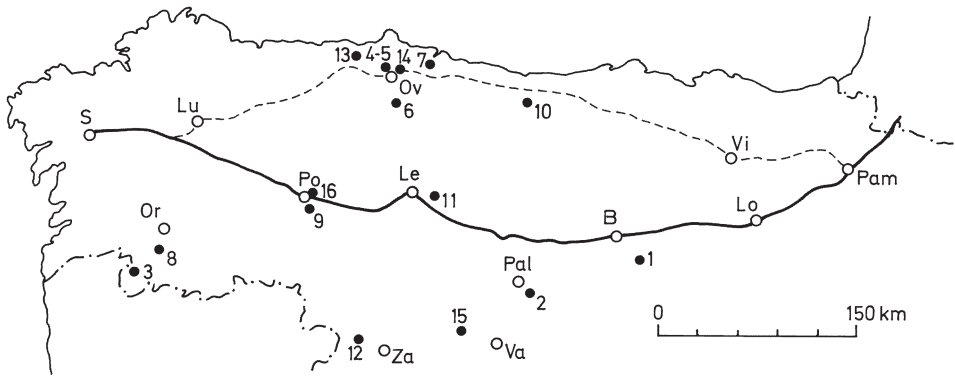

Fig. 1. De weg naar Santiago de Compostela en de vroegmiddeleeuwse kerkjes terzijde ervan.

B = Burgos; Le = León; Lo = Logroño; Lu = Lugo; Or = Orense; Ov = Oviedo; Pal = Palencia; Pam = Pamplona; Po = Ponferrada; S = Santiago de Compostela; V = Vitoria; Va = Valladolid; Za = Zamora.

1 = Quintanilla de las Viñas; 2 = San Juan de Baños de Cerrato; 3 = Santa Comba de Bande; 4 = Santa Maria de Naranco; 5 = San Miguel de Lillo; 6 = Santa Cristina de Lina; 7 = San Salvador de Valdedios; 8 = San Miguel de Celanova; 9 = Santiago de Peñalba; 10 = Santa Maria de Lebeña; 11 = San Miguel de Escalada; 12 = San Pedro de la Nave; 13 = San Juan de Santianes; 14 = San Julián de los Prados; 15 = San Cébrian; 16 = Santo Tomás de las Ollas (tek. J.H. Zwier & S. Boersma).

bood weer nieuwe mogelijkheden.

Van wat we in 2005 hebben gezien zijn er vijf objecten die hier als aanvulling en afronding op de beschrijving in mijn vorige artikel zullen worden behandeld, in chronologische volgorde, van Visigotisch naar Mozarabisch. Op de kaart zijn ze met de 11 eerder behandelde geïntegreerd (nrs. 12-16). Voor zover van toepassing zullen verder opmerkingen worden gemaakt over de actuele situatie ten aanzien van de eerder besproken gebouwen. Op talrijke plaatsen hebben sinds 1985 aanvullende werkzaamheden plaats gehad of waren ze in 2005 nog aan de gang. Naast restauratie van exterieur of interieur betrof het ook funderingsonderzoek en -verbetering, onderzoek naar de statica van het gebouw en verfraaiing van de omgeving.

Vijf Noord-Spaanse kerken uit het eerste millennium

Het laat-Visigotische kerkje San Pedro de la Nave, 20 km ten noordwesten van Zamora (fig.

1: nr. 12), is kort voor 700 gebouwd en heeft zijn meest roerige periode in de 20^e eeuw beleefd. Het moest wijken voor de aanleg van een stuwmeer, is steen voor steen afgebroken en in 1930-'31 enkele kilometers westelijker, bij het dorpje El Campillo, opnieuw opgebouwd. Uitwendig leidt een poging tot classificatie van dit gebouw direct tot de vraag: gebouwd op basis van een Grieks kruis of een basilicaal schip met zijbeuken, hoge transept-armen en een dito koor en apsis? De plaats van de (lage) vieringtoren, in het centrum van het complex, pleit voor de eerste opvatting

Zoals bij vele pre-romaanse kerkjes in Noord-Spanje is ook hier het gebouw inwendig weer sterk geleed en belemmert dragend en ruimten-scheidend muurwerk een overzicht van de totale inwendige ruimte. De bogen tussen schip en zijbeuken en in de vier richtingen vanuit de viering rusten op zware pijlers. Evenals uitwendig onderscheidt de viering zich in dit geval ook inwendig. In dit gedeelte zijn, aan de binnenzijde tegen de pijlers, hoge

slanke zuilen geplaatst met prachtig versierde, brede Visigotische kapitelen. Dit is het meest indrukwekkende deel van de kerk. Deze heeft verder gebeeldhouwde friezen in viering, koor en apsis.

San Pedro de la Nave is de grootste en rijkst versierde van de drie in Spanje grotendeels bewaarde Visigotische kerkjes (naast Santa Comba en San Juan Bautista: zie het voorgaande artikel). Inwendig doet hij door zijn 'hokerigheid' denken aan Santa Comba de Bande bij Orense, zij het dat San Pedro wat ruimer is. Vanuit onze eigen achtergrond is te verklaren dat van de Visigotische kerkjes ruimtelijk gezien San Juan Bautista bij Palencia ons het meest aanspreekt. Deze maakt een opener indruk doordat de bogen tussen schip en zijbeuken op zuilen rusten. Het huidige beeld, ook van het inwendige van deze kerk, is echter sterk bepaald door de middeleeuwse versmaling, waarbij de uitspringende delen van het transept en het koorgedeelte zijn verdwenen. Verder kan men zich afvragen in hoeverre de sfeervolle verlichting en de aankleding van dit kerkje met bloemstukken bij het oordeel een rol spelen. Het gebouw is kennelijk voor huwelijkssluiting tegenwoordig in trek.

San Juan in Santianes de Pravia, 25 km ten noordwesten van Oviedo en 6 km van de kust (fig.1: nr. 13), is de eerste van de beide vroeg-Asturische kerkjes die hier aan de orde komen. Hij is gebouwd als hofkerk bij de residentie van koning Silo, in de 2^e helft van de 8^e eeuw; Pravia, 3 km zuidelijker, was toen de hoofdstad. De Spaanse verdedigers van het Christendom waren, in hun strijd tegen de Moren, in het begin van de 8^e eeuw tot in het Noord-Spaanse kustgebergte van Asturië teruggedrongen, maar hielden daar stand. Hun leiders slaagden er vervolgens in het territorium steeds verder uit te breiden en als rijkje onder koninklijk gezag bestond Asturië sinds 739. Uit de periode van koning Silo (774-783) stamt de oudst bewaard gebleven kerk. Asturië, als sinds de Romeinse tijd altijd christelijk gebleven deel

van Spanje, neemt in het Spaans-nationale volksgevoel een belangrijke plaats in, die sinds het herstel van het Spaanse koningschap alleen nog maar is versterkt. De huidige Spaanse koning en koningin schijnen zich persoonlijk te hebben ingespannen voor de restauratie van dit kerkje, de oudst bewaard geblevene van de kerkjes die tijdens het Moorse bewind over vrijwel heel Spanje, in dit 'vrije' deel van Spanje werden gebouwd – en nog kerk van de koninklijke residentie bovendien.

In de gerestaureerde kerk is een deel van de latere veranderingen intact gebleven. Hij representeert in zijn huidige staat dus niet geheel het bouwwerk uit de stichtingstijd. Wel is zeker dat de oudste kerk, zoals nu nog aanwezig, een 8 m lang basilicaal schip had met houten spantenkap, het middenschip door bogen op pijlers gescheiden van de zijbeuken, een driedelig transept – het middendeel even hoog als het schip, de transept-armen lager – en een langgerekt, inwendig half rond gesloten koor. Aan het koor zijn later aanbouwen toegevoegd. Het aan de westkant van de kerk voorgeplaatste toegangsportaal heeft op de verdieping een koninklijke tribune.

Onder koning Alfonso II (791-842), tijdgenoot en goede bekende van Karel de Grote, werd de regeringszetel verplaatst naar Oviedo. Het is onder deze koning en zijn opvolger Ramiro (tot 850) dat het gezicht van de pre-romaanse Asturische architectuur is bepaald, hoewel pas na 850, met name onder Alfonso III (866-910), Asturië de grootste territoriale winsten boekte. Van de drie belangrijkste oudere Asturische bouwwerken zijn de twee op de Monte Naranco, buiten de stad, al in de voorgaande bijdrage behandeld. Hier wordt de koninklijke hofkerk van Alfonso II besproken: San Julián (Santullano) de los Prados, zoals de naam al zegt buiten de muren van Oviedo gelegen (fig. 1: nr. 14), bij het residentiële paleis. De kerk is de meest monumentale van de bewaard gebleven vroeg-Asturische kerken en de enige met pre-romaanse muurschilderingen. De kerk

grenst in het zuiden nu aan een zeer drukke rondweg – men was overigens bezig deze ter plaatse gedeeltelijk in een tunnel te leggen – , de residentiële paleisgebouwen zouden aan de noordkant van de kerk gelegen kunnen hebben; er is geen onderzoek naar gedaan.

De kerk heeft een basilicaal schip met zijbeuken, gescheiden door rondbogen op pijlers (l. 10.7 m, totale br. 14 m). Het gebouw wordt uitwendig echter gedomineerd door een boven het schip uitrijzend transept (h. 11 m), één ruimte over de volle breedte van de kerk (14 m) en met een diepte van 7 m. Aan de oostzijde van het transept sluit een driedelig koor aan; de vierkante midden-apsis is het breedst en wordt aan beide zijden geflankeerd door een rechthoekige zij-apsis. Ze zijn tesamen aan de oostkant in één lijn rechtgesloten. De centrale apsis valt inwendig op door de rijke behandeling van zijn muren: blinde bogen op zuilen langs alle drie zijden. Op het schip en op het transept zijn houten spantenkappen aangebracht, op de zijbeuken lessenaarsdaken. De apsiden hebben stenen tongewelven. Boven de centrale apsis bevindt zich een gesloten ruimte.

De kerk heeft aan de westkant een lager toegangsportaal en het transept heeft aan de noordkant en sinds betrekkelijk recente tijd ook aan de zuidkant een lagere aanbouw (sacristie). Alleen die aan de noordkant (waar men de paleisgebouwen vermoedt) is oorspronkelijk en zowel voorzien van een toegang van buitenaf als van een doorgang naar het transept. In de noordmuur van het transept zijn, aan de binnenzijde, boven de bovendorpel van de doorgang vanuit de noordelijke aanbouw, dichtgezette balkgaten zichtbaar. Men neemt aan dat in het transept, op ca. 2.50 m hoogte tegen de noordmuur, de koninklijke tribune was aangebracht, tegenover het hoge venster in de zuidwand van het transept. De tribune was toegankelijk vanaf de verdieping van de noordelijke aanbouw, via een tweede doorgang, boven die op de begane grond.

De beschildering is een ander uniek ver-

schijnsel in deze kerk: fresco's, wandvullend in drie zones op alle muren, oorspronkelijk ook schilderijen op de houten planken van de kappen. Thema's, kleurenpalet en uitvoeringstechniek gaan terug op de klassieke oudheid, in Pompeï bijv. en elders (bijv. de Romeinse villa's op het Iberisch schiereiland, waaronder in Asturië). De thema's zijn, met één uitzondering (een groot kruis boven de boog van het schip naar het transept), niet-religieus. Er zijn geometrische motieven op de gewelven van de apsiden en op de bogen elders, maar er is op de muren een speciale voorkeur voor architectonische afbeeldingen. Men ziet aanzichten van paleizen en aanzienlijke villa's afgebeeld – vooral in het schip en op de westwand van het transept –, gebouwonderdelen (toegangen en ramen met gordijnen) en decoratie-elementen (als bijv. vazen). De afbeeldingen hebben geen enkele religieuze connotatie (niets 'stichtelijks', geen uitbeelding van een bijbels verhaal) en zijn in een kerk volstrekt ongewoon. Ze zijn profaan en puur decoratief. De veelgehoorde suggestie is dat dit soort decoratie ontleend zou zijn aan de wanddecoraties van paleisruimten.

Het transept van de kerk wordt beschouwd als de ruimte bestemd voor de koninklijke familie en de hofdignitarissen. Nog een stap verder en de vraag dringt zich op of dit transept (binnenwerks 13 × 6.75 m) misschien ook niet als paleisaula moet worden gezien. De hofkerk was een deel van het paleiscomplex en was op overeenkomstige wijze gedecoreerd. Een concretere weergave van de verwevenheid van politieke en religieuze belangen, van het samen optrekken van staat en kerk, die in vele van de nieuwe politieke constellaties van na de Volksverhuizingen opvalt – de 'post-barbaarse' staten (van Franken, Ostro- en Visigothen, Northumbriërs en Langobarden bijv.) – is bijna niet denkbaar.

Ramiro maakte met de 'Santa Maria' op de Monte Naranco de aula ruimtelijk los uit de kerk. Daar meet de eigenlijke paleisaula, de centrale zaal, binnenwerks 11.3 × 4.6 m, binnen een gebouw van 20 × 6 (hoogte ca. 10 m).

Maar ook Ramiro hield de relatie met de kerk intact, door het gebouw kort na de voltooiing tevens tot kerk te laten wijden.

Hoe dan ook: of men in de gebouwen, hun uitvoering en functie, ook de machtsstructuren weerspiegeld wil zien of dat men ze liever in ander perspectief wil plaatsen, San Julián heeft zijn overvloed aan fresco's uit de 9^e eeuw bewaard. Hij is alleen al daarmee uniek in Spanje. De afbeeldingen werpen echter niet veel licht op het hofleven.

In de tweede helft van de 9^e eeuw, vooral onder Alfonso III, beleeft het koninkrijk Asturië zijn grootste uitbreiding. Het reikt dan tot aan de Douro. Na zijn dood in 910 valt het rijk in drie delen uiteen: Galicië, Asturië en Leon-Kastilië. Politiek gezien ligt het zwaartepunt voortaan in het laatste gebied. De actief gevoerde politiek van herbevolking van de steden en het platteland vanaf ca. 850, brengt de bouw mee van nieuwe en relatief grote kerken, ook op het platteland, in Mozarabische stijl. Kloosters met monniken uit het zuiden dragen aan de verbreiding van deze bouwstijl sterk bij.

Een van de grootste en meest compleet bewaarde van deze Mozarabische kerken is San Cébrian in Mazote, 35 km ten westen van Valladolid (fig. 1: nr. 15), uit het begin van de 10e eeuw. De kerk heeft een basilicaal schip en zijbeuken, gescheiden door hoefijzerbogen op zuilen; grootste totale lengte 30 m, breedte 16 m in het basilicale deel, 17 m ter plaatse van het weinig uitspringende transept. In het basilicale deel is de houten kap in het zicht. Opvallender zijn alle overige ruimten. De viering – het hoogste deel van de kerk – en de twee aansluitende korte transept-armen (met inwendig gebogen beëindiging) hebben alle een veullobbig gemetseld gewelf. Ook het driedelige koorgedeelte heeft stenen gewelven: op de twee vierkante zijapsiden een kruisgewelf, op de centrale apsis, met hoefijzervormig grondvlak, een gelobd gewelf. Opmerkelijk is de tegenhanger van deze oostelijke centrale apsis: een west- of contra-apsis, met overeenkomstig

grondplan en gewelf, aan het andere einde van de kerk. In de muur hiervan, aan de zuidkant, bevindt zich de toegang tot de kerk.

Inwendig zijn de muren van de kerk geheel gepleisterd en bij de recente restauratie is zelfs weer gedeeltelijk de oude geometrische beschildering aangebracht. Het bouwwerk geeft een bijna volmaakt beeld van hoe een Mozarabische kerk er direct na voltooiing uitzag.

Heel bijzonder is Santo Tomás de las Ollas, aan de oostkant van Ponferrada (fig. 1: nr. 16), waar als restant van een 'Mozarabische' kerk uit de eerste helft van de 10e eeuw, de oorspronkelijke centrale apsis bewaard is gebleven. Deze vormt nu onderdeel van de in de middeleeuwen grotereels opnieuw gebouwde kerk.

De apsis is ongebruikelijk groot, haast van kapelachtige afmetingen. De ruimte is inwendig vrijwel rond (11-zijdig), heeft een diameter van 5.5 à 6.4 m en ligt binnen een uitwendig vierkant blok van 7.3 × 7.3 m. Hij is gedekt met een koepel en valt vooral op door de inwendige geleiding van zijn muurwerk: negen blinde nissen met hoefijzerbogen op pijlers tegen de muur.

Aanvullende opmerkingen over de andere kerken en praktische zaken

In 1985 was in de San Miguel de Escalada een restauratie aan de gang. Ook in 2005 werden aan enkele kerken werkzaamheden uitgevoerd of waren ze net afgesloten. Niet toegankelijk was de Santa Maria de Naranco (funderingswerk en schoonmaak van het muurwerk aan de buitenzijde). In 2006 zal dit werk zeker zijn voltooid. Bij San Miguel de Escalada (onderzoek van stabiliteit en sterkte van de zuilen) en Santiago de Peñalba (o.a. de vloer) was weer/nog werk in uitvoering. Op de toegankelijkheid had dit geen invloed.

Alle 16 in mijn artikelen genoemde bouwwerken zijn voor bezoek toegankelijk maar normaal afgesloten. De lange middagsluiting in Spanje maakt dat men in het algemeen niet veel kans heeft tussen 13.30 en 16.00 uur.

Soms begint die middagpauze al om 13.00, soms loopt ze door tot 16.30 uur. De meeste bouwwerken kunnen alleen onder begeleiding of toezicht van een gids worden bezocht. Soms is deze gedurende de openingsuren permanent ter plaatse aanwezig, anders is het adres van de sleutelhouder(st)er bij het gebouw vermeld.

Een zeer recente, goede en praktische reisgids voor de pre-romaanse bouwkunst in Spanje is de *Guía del Prerománico en España* van Jaime Cobreros (Madrid, 2005; ISBN 84-9776-215-0), in de reeks *Guía Total* van de Anaya Touring Club. Deze geeft ook de openingstijden, maar zoals ook voor de opgaven van de Spaanse VVV geldt en voor de vermeldingen op de kerken zelf, komen ze maar zelden volledig met de werkelijkheid overeen. Hoewel dus enig incasseringsvermogen van de reiziger wordt geëist is de beloning, als men eenmaal binnen staat, niet zelden overweldigend. Er zijn in Atlantisch Europa uit de Vroege Middeleeuwen nergens zoveel monumenten met zoveel allure en eigen karakter bewaard als in Noordwest-Spanje. Een bezoek aan dit gebied is voor wie in vroege architectuur is geïnteresseerd zeker sterk aan te raden.

Summary: Once more about early church building in Northern Spain – an addition

As a supplement to my previous article on Early Medieval buildings in Northwestern Spain, five more buildings from this period are discussed here. I visited them in 2005 on a journey to seek out the pre-romanesque monuments that I had seen in the area 20 years earlier. The remains of pre-romanesque architecture in Asturias acquired UNESCO World Heritage status in 1985.

Among the buildings presented in this article are the most important surviving Visigothic church in Spain, which is near Zamora, and the church of the early Asturian royal residence at Oviedo, known as San Julián de los Prados. This church is richly decorated with pre-romanesque frescoes – unique in Spain – which are entirely profane in their themes. Furthermore, the transept of the church is remarkable in terms of its height and other dimensions, and in the traces it contains pointing to the former presence of a royal tribune. Indeed the transept suggests that a royal hall was integrated in the church. This ‘aula-within-the-church’ could have been the direct forerunner of the freestanding hall of king Ramiro on the Monte Naranco, outside Oviedo.

Literatuur

Arias, L., 1999. *The preromanesque in Asturias - The art of the Asturian monarchy*. Gijón.

Cobreros, J., 2005. *Guía del Prerománico en España*. Madrid.

Zie voorts de lijst bij mijn vorige artikel over dit onderwerp (opnieuw gepubliceerd in deze bundel).